

tív és mozgó állapotában, melyben egy adott kultúra, egy adott közösség életében ható tényezővé válik. A következőkben tehát tartózkodni fogunk minden összehasonlítástól olyan kultúrkörökkel és olyan gondolatrendszerekkel, melyeket belsőleg elegendően nem ismerünk. A következőkben csupán azt fogjuk vizsgálni, hogy az emberi harc és az emberi hatalom perverz jelenségeinek a föloldásában eddig kétségtelenül legmesszebbre jutott nyugati keresztény emberiség e kísérlete milyen előfeltételektől indult el, a jelen zűrzavara és problémái között helytálló-e még, és ha igen, milyen kibontakozással kecsegtet. A legtávolabbról sem jelenti ez azt, hogy ezeknek a problémáknak a megoldására csupán az európai kultúrkör juthat el igazán, más kultúrkörök pedig, melyek az európai kultúrkör előiskoláját nem csinálták végig, legfeljebb külsőleg vehetik át annak kész eredményeit, de igazán az egészszet át nem élhetik és el nem sajátíthatják. Nyilvánvaló, hogy az ember belső és külső felszabadulásának kérdése olyan kérdés, amely felé a legkülönbözőbb kultúrkörökben vannak termékeny és továbbfejlesztésre alkalmas kiindulások, s igen gyakran az itt vagy ott fellépő zsákutcáknak éppen ezeknek a másutt is meglévő kiindulásoknak termékeny egymásra hatása vet véget. E pillanatban azonban okunk van feltenni, hogy az emberi társadalmi szabadság problémájában az európai emberiség vitte a legtöbbre.

KÖNYVEKRŐL

CIEGER ANDRÁS

Konzervativizmus – kontinuitás – konstrukció

Szabó Miklós: Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918).

Szerk. Sándor Tibor. Bp. Új Mandátum, 2003.

Az utóbbi néhány évben megsaporodott azon kiadványok száma, amelyek egy-egy ismert történész posztumusz munkáját tárják az olvasó elé. Közülük példaként most csak a 19. századi magyar történelemmel foglalkozó monográfiákat említjük, amelyekben nem csak a tárgyalt időszak a közös, hanem az is, hogy a társtudományok (így például a politológia) művelői számára is bátran ajánlhatóak olvasmányul: 2001-ben látott napvilágot Hanák Péter (1921–1997) könyve az 1867-es kiegyezés előtörténetéről, illetve utókori értékelésének változásairól. 2002-ben jelent meg Irinyi Károly (1931–1988) munkája Debrecen dualizmus kori politikai kultúrájáról, a város közéletének alakulásáról.¹ Végül tavaly került a boltokba írásunk szűkebb tárgya, Szabó Miklós (1935–2000) monográfiája az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus kibontakozásáról a dualizmus korában.

De vajon milyen megfontolások állhatnak ezen 1970–80-as években íródott, de különböző okokból teljesen soha be nem fejezett művek kiadásának hátterében? Az első mindenképpen a tiszteletadás, a szakmai életutat meghosszabbító emlékezés szándéka kell, hogy legyen. A történettársadalom ilyformán is igyekszik életben tartani nagy tekintélyű alakjait. Ezt a szempontot azonban rendszerint kiegészíti az időszerűség kritériuma, azaz az adott munkát megjelentetők úgy vélik, hogy a mo-

nográfia a jelenkori olvasó számára is jelentőséggel bír és a ma kérdéseire is választ ad.

Posztumusz munkák megjelentetése azonban veszélyeket is hordoz. Mindenekelőtt azért, mert egy ilyen könyv a szerző húsz-harminc évvel korábbi gondolait, álláspontját, szakmai ismereteit tárja most a nyilvánosság elé, ráadásul annak tudatában, hogy maga az adott történész saját életében nem vállalkozott arra, hogy kiadja munkáját a kezei közül. (Bár az is igaz, hogy számos részletük már korábban is olvasható volt nyomtatásban.) Másrészt e monográfiák – a gondos szerkesztői munka ellenére is – helyenként töredékesek, szakmai apparátusuk hiányos (pl. többé-kevésbé jegyzeteletlenek), egyes részek pedig esetenként vázlatosak. Végül a recenzens szubjektív nehézségként azt is kénytelen megemlíteni, hogy egy ilyen jellegű munkáról meglehetősen bajos kritikát írni. Egyfelől ugyanis nem méltányos a monográfiát folyvást a kézirat elkészülte óta felhalmozódott szakirodalmi eredményekkel ütköztetni. Másfelől viszont könnyen eshet abba a hibába a felkért kritikus, hogy az elhunyt kiváló történész emlékére való tekintettel, túlzottan is tiszteletudó akarván lenni, kritika helyett végül csupán könyvismertetést ír. Harmadrészt pedig az eltelt évtizedek alatt megváltozott a tudományos problémalátás és beszédmód, valamint a történetírói művet övező szellemi környezet, azaz óhatatlanul is más lett az adott mű olvasata.

Igyekszünk az itt felsorolt problémákból eredő veszélyeket elkerülni.

NAPJAINK DISKURZUSA

Szabó Miklós könyvének tárgya igencsak időszerű, legalábbis erre utal a történeti szakma számos jelzése. A *Múltunk* című politikatörténeti folyóirat például 2002-ben jelentetett meg tematikus összeállítást a konzervativizmus európai és magyarországi története köréből. A Politikatörténeti Intézet pedig tavaly tavasszal tudományos vitát szervezett ugyanezen témában.² De a Szabó Miklós könyvéről ismertetést író Lackó Miklós is úgy fogalmazott, hogy „a téma újra aktuálissá vált: talán soha nem volt annyira fontos, mint ma, hogy szembenézzünk a konzervativizmus, neokonzervativizmus és jobboldali radikalizmus („forradalmi” konzervativizmus) történetileg kialakult áramlataival s ezek egymáshoz való viszonyával”.³ De vajon a konzervativizmus múltjával kapcsolatban megszólalók szerint miért aktuális manapság e téma és így Szabó Miklós könyve is? Válaszuk egyértelmű: a problémát napjaink – pontosabban az elmúlt néhány év – belpolitikai fejleményei (a MIÉP megjelenése és szerepe, a Fidesz-MPP politizálási stílusa, retorikája, stb.) avatják időszerűvé. Bayer József például úgy vélekedik, hogy

„a [mai] konzervatívok egy olyan korszak hagyományát veszik alapul, amelyben tekintélyuralmi és nem toleráns politikát folytattak, s ezért e hagyomány nem felel meg a mai igényeknek”, ugyanis „a magyar konzervatív tradíció revitalizációjával összefüggésben a legnagyobb probléma [...] az, hogy nem voltak elég világos választóvonalak a mérsékelt konzervativizmus és a szélsőjobboldali törekvések között.”⁴ A konzervativizmus történetével való foglalatosság éppen abban segít, hogy erre a veszélyre felhívja a figyelmet. Lackó Miklós pedig Szabó könyvét azért is hasznosnak tartja, mert elősegíti „a mi mai hazai fiatal neokonzervatívjaink ideológiai gyökereinek mélyebb megismerését”.⁵

Megkockáztatjuk, hogy Szabó Miklós maga sem tiltakozott volna különösebben könyve ilyesfajta direkt aktualizáló olvasata ellen, hiszen politizáló történészként (ti. az SZDSZ alapítója és 1998-ig országgyűlési képviselője volt) „történetpolitikai” tanulmányaiban tudatosan alkalmazta a múlt és a jelen együttes tárgyalását. Napi politikai események, belpolitikai folyamatok értelmezésekor előszeretettel keresett történeti magyarázatokat és merészen nyúlt vissza a múltba történelmi előképekért.⁶

Ennek ellenére könyvbírálatunkban nem szeretnénk a múlt és a jelen közvetlen megfeleltetésének, aktuális „üzenetek” keresgélésének ingoványos talajára tévedni. Elhagyjuk ezért a jelenleg (rendszerint baloldalon) folyó konzervativizmusdiskurzus ismertetését és azt vizsgáljuk meg, hogy Szabó Miklós szóban forgó munkája megszületésének pillanatában, az 1970-es évek első felében milyen szellemi és tudományos környezetbe illeszkedett bele. Elemzésünkben a könyv két alappillére (tézisére) koncentrálnak.

A TÁRSADALOMTÖRTÉNETI TÉZIS

Mindenekelőtt lássuk, kik képviselték a szerző szerint a dualizmus korában a konzervatív eszméket, és milyen képet is rajzolt róluk a könyv. A tézis értelmében az 1867 utáni politikai élet irányítása az uralkodó osztály két rétege, az arisztokrácia és a birtokos nemesség kezében volt. Az ország tőkés fejlődése következtében azonban az 1890-es évekre megbomlott ez a hegemonia, mert egyre nagyobb társadalmi és politikai befolyásra tett szert a megizmosodó burzsoázia (az ipari és pénztőke). Csak-hogy, részben ennek a folyamatnak az ellenhatásaként az uralkodó osztálynak a gazdasági átalakulás veszteseként számon tartott rétege is egyre inkább önálló politikai erőként lépett fel: a századfordulóra válik igazán markánsa a nemesi eredetű birtokát vesztett, hivatalba áramló, de korábbi szokásait, életmódját mereven őrző dzsentritábor (melyet átjár a *ressentiment* érzése). Az arisztokrácia és a dzsentri osztályszövetsége fokozatosan

a modern és korszerű értékeket képviselő polgárság ellen fordul. Az amúgy is megkésett polgárosodás tehát erre az időszakra lelassul, a nemesi és polgári középrétegek egységesülése megakad, sőt a folyamat visszajára fordul. Vagyoni süllyedése ellenére ugyanis a dzsentrit presztízse és politikai befolyása, összeköttetései vonzóvá és követendő társadalmi mintává tették a társadalom polgári-kispolgári rétegei számára (ezt nevezi Szabó refeudalizációnak). Az arisztokrácia egyes körei és a dzsentri lesznek a társadalmi bázisa a századfordulón kibontakozó újkonzervativizmusnak, sőt a dzsentrit kell keresnünk a jobboldali radikalizmus megjelenése mögött is.

E koncepció megfelelt a hazai marxista történettudomány 1960–70-es évekbeli álláspontjának, melynek társadalomtörténeti vonatkozásait Hanák Péter dolgozta ki tanulmányaiban.⁷ Azonban annak ellenére, hogy a könyv több ponton is átveszi Hanák szövegeit, mégis óvatosabban fogalmaz. Szabó úgy véli, hogy a dzsentri politikai súlyáról alkotott hipotézist „csak beható társadalomtörténeti kutatás tisztázhatja” (162. o.), bár nem hagyott kétséget afelől, hogy önmaga alapvetően helytállóan tartja a feltételezést. Ugyancsak a történeti érvelés nagyobb igényességét mutatja, ahogy a szerző a hagyományos dzsentriréteghez asszimilálódó társadalmi csoportokról beszél. Elismeri ugyanis, hogy a társadalmi viszonyok leírására elsősorban eszme- és nem társadalomtörténeti kategóriákat alkalmaz munkájában, vállalva az ezzel járó pontatlanabb (leegyszerűsítő) fogalmazást: „Korrekt kifejezéssel tehát ezt a réteget legfőképpen dzsentroidnak, dzsentriszerűnek nevezhetnők. Dzsentri volta sokkal inkább egy társadalmi hagyomány vállalása, politikai elkötelezettség s mindenekelőtt ideológia, mint társadalomtörténeti realitás. A hagyományos elnevezést csupán a nehézkes körülírások elkerülése végett tartjuk meg” (163. o.).

Mindazonáltal vitatkoznunk kell a kötet szerkesztőjével, Sándor Tiborral, aki előszavában akként méltatta e történetírói művet, mint amely „szorosán kapcsolódik a hazai történetírásban meghonosodott és ma is uralkodónak tekintett középosztály-diszkurzushoz” (7. o.). Elegendőnek tartjuk itt felhívni a figyelmet Gyáni Gábor 1997-ben megjelent historiográfiái írására, amelyben bemutatja a (re)feudalizáció tézisének fokozatos megkérdőjeleződését, illetve megemlíti néhányat az utóbbi két évtizedben napvilágot látott és a dzsentrimintaadó jelentőségét cáfoló empirikus társadalomtörténeti vizsgálatok közül.⁸ Kövér György friss tanulmányában pedig a dzsentri (pontosabban a gentry) sorsáról folytatott korabeli diskurzust elemezve éppen azt állapította meg, hogy nemhogy politikailag egyöntetűen fellépő osztállyá nem szerveződtek a középrétegek, de a kérdés kapcsán megszólalóknak még a nyelvi formák szintjén sem sikerült egységesen megalkotott fogalommal körülhatárolni e társadalmi csoportokat.⁹

Megítélésünk szerint Szabó az arisztokráciának a belpolitikai életben, illetve szűkebben a konzervatív eszmék képviseletében és elterjesztésében játszott szerepét is túlértékelt. Egyrészt e társadalmi réteget tette meg a kiegyezés körüli időszak „ideológiát termelő műhelyének”. E tézis igazolása érdekében a szerző Eötvös József és Kemény Zsigmond politikai gondolkodók arisztokrata voltának tulajdonít jelentőséget, valamint félig-meddig az abszolutizmus kori ókonzervatív (!) táborhoz sorolja őket (102. o.). Másrészt a szerző jelentős sikerekkel ruházza fel az arisztokráciát a századfordulós tömegpolitizálás terén (141. o.), holott egy lábjegyzetben maga is elismeri, hogy még az új típusú konzervativizmus jegyében fogant Néppárt, melyhez talán a leginkább köthető az arisztokrácia politikai aktivitása, „sem volt képes a politikai életet mérvadóként befolyásoló faktorrá válni” (124. o.). Az arisztokrácia 19. századi politikai vezető szerepét az újabb szakirodalom politika- és társadalomtörténeti adatokra hivatkozva általában is kétségbe vonja.¹⁰

AZ ESZMETÖRTÉNETI TÉZIS

A monográfia másik világosan kivehető tézise a konzervatív eszme permanens fejlődése és radikalizálódása. Az őállapotot a kiegyezést követő évtized jelentette, amikor a polgári átalakulást elfogadó konzervativizmust a hatalomra került liberalizmustól csupán a „mérték és nem a minőség választotta el”, azaz a társadalmi, politikai reformok üteme és terjedelme (121. o.). A nyugalmi helyzetet először a nyolcvanas években az Istóczy-féle antiszemita mozgalom törli meg, amely egyben az újkonzervativizmus nyitánya is, bár még tudatosan átgondolt koncepció nélkül. Itt kell kiemelnünk, hogy Szabó Miklós volt az, aki az *újkonzervativizmus* fogalmát bevezette a hazai történeti szakirodalomba és a magyar viszonyokhoz igazítva meghatározta főbb jellemzőit, különösen nagy hangsúlyt helyezve annak bemutatására, hogy a konzervativizmus ideológiája miként egészült ki (frissült fel) egy erőteljes modernizációs programmal.

A tézis szerint az újkonzervatív irányzat a status quo vagy másképpen a defenzív-statisz konzervativizmust meghaladva a kilencvenes években bontakozik ki teljes ideológiai és politikai eszköztárával együtt (átfogó liberalizmuskritika, organikus fejlődés hirdetése, a társadalom megszervezésének programja, szociális eszme, tömegpolitizálás stb.). De szinte ugyanebben az időben jelenik meg az előbbiből kiágazva a jobboldali radikalizmus is a hazai politikai gondolkodásban, melyet leginkább a szélsőséges antiszemitizmus, a nemzetvédelem és az általános jogegyenlőség megkérdőjelezése különböztetett meg a konzervativizmus többi ágától. Szabó felvillantja e folyamat végálla-

mását is: „Ez utóbbi nem csupán védeni akarta pozícióit a polgári fejlődéssel s főképp egy esetleges polgári demokratikus tendenciával szemben... [...] nem volt hajlandó megelégedni a megfélekezéssel, hanem a vele szemben ellenséges tendenciák alapjaiban való megsemmisítésére tört. [...] ...a szembenálló burzsoá erők radikális fölszámolására, de legalábbis gazdasági-politikai gúzsbakötésére irányuló törekvés viszont már az eljövendő fasizmus csíráit rejtette magában.” (222. o.)

Jól kivehető tehát, hogy bár a monográfia időhatára 1918, a Szabó által felrajzolt ív valójában 1944-ig, a nyilas uralomig és a zsidóság deportálásáig terjed. Hogy nem túlzás ezt állítani, azt maga a szerző egy interjúja igazolja, melyben jelen könyve indíttatásáról így beszélt: „Magam – idestova húsz évvel ezelőtt – abban a hullámban nyúltam a korszak problémáihoz, amely itt is a magyar fasizmus előtörténetét kutatta.”¹¹

Ebből a kutatói alapállásból fakad, hogy Szabó meglehetősen gyakran él a visszavetítés eszközével: 1918, sőt 1914 előtti politikusi, újságírói megszólalásokat elemezve a „kialakuló fasiszta politikai típusról” vagy éppen „a majdani nagy fasiszta zurnalisztika” első megnyilvánulásáról beszél (pl. 287. és 317. o.).

Ez a szemléletmód és vizsgálati módszer nem csak a szocialista országok történettudományának a berkeiben számított teljesen elfogadottnak. A második világháború borzalmaira és a holokauszt traumájára több tudományág keresett magyarázatot nyugaton is, egészen mély gyökerek után kutatva. Gondolunk itt például az autoriter (fasisztoid) személyiségjegyeket fürkésző pszichológusokra, a totalitarizmuselméleteket kidolgozó filozófusokra és (szervezet)szociológusokra vagy éppen a különböző országok, népek közösségi magatartását, politikai kultúráját összehasonlító módon vizsgáló politikatudósokra.

E szellemi közegekből Szabó Miklós egy vele készült beszélgetésben – Révai Józsefen és a Frankfurti Iskolán kívül – Bibó Istvánt említi, mint aki látásmódját igen nagy mértékben formálta.¹² Noha lábjegyzetben hivatkozni nem volt szabad rájuk, munkájának gondolatmenetében, sőt egyes szófordulataiban mégis is tetten érhető, hogy Szabóra e könyv megírásakor mindenekelőtt Bibó két 1948-ban megjelent tanulmánya, a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*, illetve az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem* című hatott. Ez utóbbi Bibó-esszé mondanivalóját később is így értelmezte: „már címében is azt mondta, hogy a török uralom utáni felszabadulástól kezdve a magyar történeti fejlődés elkanyarodás volt a »normális« európai fejlődéstől, és kitermelte magából a szélsőjobbaldaliság egyik – világviszonylatban – legrosszabb változatát”.¹³ Szabó tehát Bibó nyomán vallotta, hogy a magyar társadalom több évszázada rossz nyomon jár, egyre inkább eltér a nyugat-európai úttól, a megkésetttség, a feudális vonások továbbbélése és a nem szerves fejlődés torzulásokat eredményez a

közösségi magatartásban, a cselekvőképesség elakad, az összetartozás-tudat meggyengül. E hosszú folyamatban a dualizmus időszakának kitüntetett szerep jut, mert a kiegyezés hazug rendszere álkormányosságával tovább torzítja a társadalom politikai kultúráját és felerősíti a társadalomfejlődés zavarait, melynek egyik végzetes megnyilvánulása a politikai antiszemitizmus. Szabó azonban nem csak az évszázados magyar politikai fejlődés – azóta többrétűen kétségbe vont¹⁴ – magyarázó elvét vette át, hanem minden bizonnyal mélyen egyetértett Bibónak a zsidóüldözésekért való felelősségvállalás szellemének a kialakítására és terjesztésére vonatkozó felszólításával is.

Úgy véljük, az itt felvillantott tudományos és szellemi környezet volt az, amely kialakította Szabó Miklós kutatói programját és megalapozta monográfiája téziseit.

KONTINUITÁSTEREMTÉS

A szerző szándéka tehát az, hogy a dualizmus kori konzervativizmus történetének és a konzervatív mozgalmak radikalizálódásának a bemutatásán keresztül megrajzolja azt az utat, amely végül elvezet a két világháború közötti ellenforradalmi rendszer és azon belül is a szélsőjobb hatalomra kerüléséig.

Fontos hangsúlyoznunk, hogy teljesen elfogadhatónak tartjuk azt a történetírói programot, amely a jelen tapasztalataiból kívánja megérteni a múltat, rejtett összefüggésekre világítva rá ezzel (mondhatni, ez a történettudomány egyik eredendő módszere), ám a korszakokat átívelő kontinuitás minden áron való megteremtése torzulásokat eredményez a monográfiában.

Megítélésünk szerint ugyanis Szabónak éppen a számára legfontosabb pontokon nem sikerül kellő alapossággal alátámasztania mondandóját, ami azért is feltűnő, mert terjedelmes lábjegyzetei is elárulják, hogy írójuk a korabeli sajtó- és röpiratirodalmat behatóan tanulmányozta. A szerző a jobboldali radikalizmus ideológiáját a századforduló néhány ún. „csíradokumentumból” igyekszik kibontani. Ilyenként nevez meg például egy antiszemita pártalakításra felszólító Vas megyei röpiratot (183. o.), amely kísérlet azonban rövid úton kudarcba fulladt. Hatástalanságát az is mutatja, hogy Szabó csak a levéltári iratok között bukkant a broszúra egy példányának a nyomára. Később hosszabban foglalkozik olyan helyi, egy-két évfolyamot vagy csak számot megélt antiszemita lapok írásaival, melyeket maga is olvasótábor nélkülüként jellemez (279–281. o.). A történész a kifejlődő jobboldali radikalizmus korai teoretikusának Petrassevich Gézát és Bodnár Zsigmondot tekinti. Ez utóbbi – papi hivatását otthagyo, ködös filozófiai világmagyarázatokat gyártó irodalomtörténész – szerző azonban megítélésünk szerint nehezen tekinthető bármiféle ideológia, mozgalom elméle-

ti megalapozójának, hiszen – némi túlzással – a századforduló minden évében más és más elveket hangoztatott, ráadásul meglehetősen alacsony színvonalon és feltehetően minden későbbi hatás nélkül. 1892-ben még az új konzervatív korszak harcos ellenfele, hat év múlva pedig már – legalábbis Szabó szerint – valamiféle „jobboldali forradalomról” ábrándozik. A Bodnár gondolkodásában bekövetkező fordulatot a történész bővebben nem magyarázza könyvében (214–217. o.). Petrassevichtől viszont a következetességet (legalábbis az antiszemizmust illetően) és a kortársakra gyakorolt (mérsékelt) hatást nem lehet elvitatni, bár munkáinak rendszertelen gondolatmenetét olvasva teoretikus elmének őt sem igen tarthatjuk.

Összefoglalva tehát: Szabó könyvének szóban forgó fejezeteit tanulmányozva végig ott munkált bennünk az az érzés, hogy a szerző a hosszú távú fejlődés ábrázolása és a folytonosság igazolása érdekében csekély eszmetörténeti hatású (már-már visszhangtalan) írásokat, illetve a korszak politikai gondolkodásának epizód szereplőit felnagyítja, ezzel pótolva a koncepció hiányzó láncszemeit.

A kontinuitásteremtés nagy folyamatába azonban Szabó még így sem tud mindenkit beleilleszteni, ezért a koncepción kívül rekedtek alaposabb bemutatását mellőzi. Úgy véljük ezzel indokolható, hogy a monográfián belül miért kap kisebb teret például az agrárius mozgalom, különösen annak Károlyi Sándor és Darányi Ignác által képviselt vonulata, holott e csoport valós politikai és társadalmi súlya, illetve a konzervativizmuson belül betöltött helye alapján nagyobb figyelmet érdemelne.

Szabó Károlyi Sándor magánleveleit olvasva zavarba jön, mert – tőle némileg szokatlan – filológiai pontosságú vizsgálódása során fordulatot, még hozzá a konzervatív ideológia permanens radikalizálódásával ellentétes irányú fordulatot mutat ki az agráriusvezér gondolkodásában. Károlyi ugyanis az állami beavatkozás eszméjének a terjedésével szemben foglal állást leveleiben és ismét a klasszikus liberális elvek (pl. egyéni szabadság, gazdasági szabad verseny) mellett kötelezi el magát. Szabó szerint tehát Károlyi „fokozatosan elhagyja az újkonzervatív pozíciót, s a mérsékelt statikus-defenzív, régi típusú konzervatív pozícióhoz közelít” (174. o.). Sajnos azonban a szerző ezen a ponton megáll, mintegy kivételesnek tüntetve fel Károlyi esetét, és nem terjeszti ki körültekintő vizsgálatát más agrárius politikusokra. Darányi Ignác miniszteri működéséről például elégségesnek tart annyit megállapítani, hogy intézkedései nem csak az agráriusoknak, de az egész újkonzervatív tábornak (azaz beleértve a jobboldali radikalizmust is) tett engedmények voltak (154. o.), a politikus által kidolgozott szociális törvények pedig „demagóg propagandaakciók voltak a kor legreakciósabb törekvéseinek szolgálatában, minden haladó tartalom nélkül” (221. o.). Ha Szabó a bőséges röpirat-irodalom mellett hang-

súlyt fektetett volna a politika „hivatalos” fórumán, a képviselőházban zajló elvi viták tanulmányozására is¹⁵ – így például Darányi beszédeinek átolvasására –, akkor minden bizonnyal árnyaltabb képet festhetett volna a politikus nézeteiről, az etatizmushoz, a radikálisokhoz vagy éppen a liberális eszmékhez való viszonyáról.¹⁶

Megítélésünk szerint a hazai szabadelvűség története ugyancsak a történészi koncepció áldozatává vált. Talán meglepő lehet e kijelentésünk, hiszen a monográfia az ellentábor ideológiájának a feltárására vállalkozott. Csakhogy Szabó könyvében szinte mindenki konzervatívnek minősül. Szóltunk már róla, hogy a történész a kiegyezés kori liberalizmus és konzervativizmus között csak csekély különbséget érzékelt. Ugyancsak a két eszme összemosását erősíti könyvében Eötvös és Kemény konzervatívokhoz sorolása. Láttuk, Károlyi Sándor liberális felfogása ellenére is csupán a régi statikus konzervativizmusba csúsztatott vissza miután elfordult az újkonzervatív programtól.

Tisza István nézetrendszerének megítélésékor ismét elbizonytalanodik a szerző. Szabó elismeri, hogy Tisza határozottan ragaszkodott a „még ortodox liberálisnak tekinthető közgazdasági elvekhez”, valamint ellenállt az újkonzervatív törekvéseknek, de nézeteit mégsem lehet „haladónak” tekinteni és összességében véve politikája „mereven konzervatív volt” (221. o.). A szerző végül – ismét csak konkrét szövegek elemzése nélkül – Tiszát is a defenzív-statikussá konzervatív politikuskok közé osztja. A liberális és a haladó jelzőt pedig kizárólagosan a századfordulón megjelenő polgári radikálisok számára tartja fenn. Szabó tehát történészi nézőpontját Jásziék körével azonosítja, a polgári radikalizmus lesz számára az a mérce, amely alapján minden más szellemi áramlatot megítél.

Úgy véljük azonban, hogy e perspektívából éppen a századforduló eszmei sokfélesége nem érthető meg, és nem válnak elkülöníthetővé a liberális és konzervatív táboron belül valóban meglévő irányzatok, felfogásbeli különbségek, vagy akár egyéni hitvallások. Márpedig a nagy eszmerendszerek több szempontú árnyalt tipologizálása a hazai politikai gondolkodástörténet eligazodását is komolyan segíthetné. (Hogy még ma is milyen nagy a zavar uralkodik a korszak gondolkodóinak besorolásában, azt éppen a konzervativizmusról napjainkban folyó diskurzus résztvevőinek hozzászólásai árulják el.)

Tanulságos megfigyelni, hogy a néhány évvel később megszületett és hosszú ideig a magyar történettudomány kánonjának számító *Magyarország története tíz kötetben* c. munkában Szabó némileg kedvezőbb módon láttatta a századforduló liberalizmusát. A 7. kötetben ugyanis az időszak politikai gondolkodásáról szólva a nemesi liberalizmus örökségét a századfordulón is élőnek mondta, ám szerinte a hagyományos liberális álláspont

„sok vonatkozásban konzervatív értelmet” nyert, majd a „kombattáns konzervativizmus” terére sodródott, elsősorban a polgári radikalissággal vívott világnézeti harc következtében. A legszembetűnőbb eltérés azonban, hogy a monográfia defenzív-statikus konzervativizmus kifejezését a történeti összefoglalás lapjain az *állagörző liberalizmus* terminológia váltotta fel. Ami tehát Szabó koncepciójában a hetvenes évek első felében mérsékelt konzervatívnak minősült, az az évtized végére mérsékelt liberálissá változott.¹⁷ A későbbiekben tovább árnyalódott a magyar liberalizmusról festett kép. Az 1990-es években elkészült tanulmányában Szabó – noha az alapkoncepciót megőrizte – a liberális tradíció értékeire fokozott hangsúlyt helyezett.¹⁸

A könyvvel kapcsolatos kisebb tartalmi és formai észrevételeink felsorolását – utóbbiak közül csupán a már-már olvashatatlan apróságú betűméretre vonatkozót említjük – jelen írásból elhagyhatónak ítéljük.¹⁹ Ehelyett befejezésként inkább a monográfia napjainkban való megjelentetésére vonatkozó kritikánkat kívánjuk megfogalmazni. Szabó Miklós fentebb ismertetett tézisei és kutatási eredményei a társadalomtudományok művelői előtt már régóta ismertek. Monográfiájának központi fontosságú fejezetei az 1970-es évek első felében sorra napvilágot láttak a szakfolyóiratok hasábjain, 1989-ben pedig összegyűjtve és további elméleti írásokkal kiegészítve önálló tanulmánykötetben is kiadásra kerültek.²⁰ Újabb 14 év elteltével azonban munkája mind szemléletét és módszereit, mind pedig téziseit tekintve nagyrészt túlhaladottá vált. Éppen ezért e könyv 2003-as megjelentetését nem annyira a dualizmus kori politikai eszmetörténet pontosabb megértésének a szempontjából látjuk jelentősnek, hanem sokkal inkább az 1960–70-es évek historiográfiájának és politikai gondolkodásának a tanulmányozásához érezzük nélkülözhetetlennek.

JEGYZETEK

¹ Hanák Péter: 1867 – európai térben és időben. Szerk. Somogyi Éva. Bp. História – MTA TTI, 2001. 202. o.; Irinyi Károly: A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben, 1867–1918. Szerk. Gunst Péter. Debrecen, DE Történelmi Intézet, 2002. 355 o.

² Lásd: Tanulmányok a konzervativizmus történetéről. Múltunk, 2002. 3–4. sz. A vita összefoglalóját lásd: Múltunk, 2003. 2. sz. 259–276. A felsorolás folytatható: Mózgó Világ 2000. 1. sz. (Konzervativizmus és jobboldaliság – tematikus szám); Jobboldali radikalizmusok tegnap és ma. Tanulmányok. szerk. Feitl István, 2. bőv. kiad. Bp. Napvilág, 1998. stb.

³ Lackó Miklós: Veszélyes neokonzervativizmus. Szabó Miklós posztumusz könyvéről. Mózgó Világ, 2003. 8. sz. 44. o.

⁴ Konzervativizmusvita. Múltunk, 2003. 2. sz. 271. o.

⁵ Lackó: Veszélyes neokonzervativizmus, i. m. 50. o.

⁶ Lackó Miklós: A történelem Szabó Miklós. Világosság, 2000. 10. sz. 3–6. o. Szabó Miklós rendszerváltást követő esszéit lásd: Múmiák öröksége. Bp. Új Mandátum, 1995.; Viszonylag békésen. Bp. Mózgó Világ – Helikon, 2000.

⁷ Pl. Hanák Péter: Vázlatok a századelő magyar társadalmáról. Történelmi Szemle, 1962. 2. sz. 210–245. o.; uő.: A magyar „középosztály” fejlődésének problémájához. Valóság, 1962. 2. sz. 23–39. o.

⁸ Gyáni Gábor: Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében. Századvég, 1997. Tél (Új folyam 7. sz.) 30–45. o. A szerző is elismeri azonban, hogy a feudalizáció tézisének alapuló beszédmod egy írásokban az 1990-es években is kimutatható maradt.

⁹ Kövér György: Középrend vagy középosztály(ok)? Társadalomteremtő fogalomalkotás Magyarországon a reformkortól az első világháborúig. Századok, 2003. 6. sz. 1119–1168. o.

¹⁰ További irodalommal lásd: Péter László: Az arisztokrácia, a dzsentri és a parlamentaris tradíció a XIX. századi Magyarországon. In: Túlélők. Elitek és társadalmi változás az újkori Európában. Szerk. Kontler László. Bp. Atlantisz, 1993. 191–241. o.

¹¹ Magyar Nemzet, 1978. máj. 21. 118. sz. 11. o. Szabó Miklós kandidátusi diszsertációként kívánta benyújtani munkáját, ám erre végül ellenzéki szerepvállalása miatt nem kerülhetett sor.

¹² Csizmadia Ervin: A magyar demokratikus ellenzék. Interjúk. Bp. T-Twins Kiadó, 1995. 71–88. o.

¹³ Szabó Miklós: restauráció vagy a történelem kritikus feldolgozása. Magyar Lettre Internationale 1992. ősz, 9. o.

¹⁴ Bibó István 19. századi történelemszemléletének kritikáját lásd: Gergely András: Bibó István a kiegyezésről és a dualizmus rendszeréről. In: „Képzettek embert”. Tanulmányok Schlett István 60. születésnapjára. Szerk. Bihari Mihály és Cieger András. Budapest, 1999. Korona – ELTE ÁJK Politológia Tanszék, 55–64. o.; Gerő András: A fogalmak foglya. Bibó István a XIX. század második felének magyar történelméről. Beszélő, 2001. október (VI. évf. 10. sz.), 94–104. o.

¹⁵ Szabó Miklós négyszáz oldalas könyvében – néhány kisebb jelentőségű helytől eltekintve – feltűnően került az országgyűlési dokumentumok használatát. Erre nem szolgálhat elegendő magyarázatul az, hogy a szerző egy politikai *mozgalom* történetét igyekezett feltárni (az antiszemita és az agráriusok ugyanis ott ültek a képviselőházban). A történész önkorlátozó döntése mögött minden bizonnyal ott állt a szocialista történettudomány azon elvárása is, miszerint a megelőző polgári korszak szemléletével szakítva, le kell küzdeni „a politikátörténet parlamentcentrikusságát”. Lásd: Beszámoló a Magyarország története VII. kötetének vitájáról. Történelmi Szemle, 1977. 2. sz. 389–393. o. (pl. Hajdu Tibor és Hanák Péter felszólalása).

¹⁶ Darányi nézeteit, politikai programját (Szabót is bírálva) elemzi: Gyáni Gábor: A szociálpolitika első lépései hazánkban: Darányi törvényei. In: Darányi Ignác emlékkonferencia. Szerk. Fehér György. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 2000. 94–110. o.; más agrárius szerzők liberalizmusról alkotott felfogásával együtt tárgyalja: Kiss Mária Rita: Szabadelvűek és agráriusok a XIX–XX. század fordulóján. Politikatudományi Szemle, 2002. 3–4. sz. 239–257. o.

¹⁷ Lásd: Magyarország története tíz kötetben. 7/2. köt. (Magyarország története, 1890–1918.) főszerk. Hanák Péter, Bp. Akadémiai, 1978. 914–918. o. Azt, hogy mi húzódott e szóhasználatbeli váltás hátterében, azt ma már meglehetősen nehéz kideríteni, ám minden bizonnyal nem a két kézirat elkészülte között eltelt néhány év alatt felhalmozódott új kutatási eredmény. Talán inkább annak a felismerése, hogy a korábbi tipológia alkalmatlan az árnyalt elemzésre (már csak azért is, mert a hagyományos konzervatív táborba sorolt politi-

kusok legtöbbje magát liberálisnak vallotta). A fogalmi bizonytalankodást, de egyben az útkeresést is jól szemlélteti a 7. kötet kéziratáról 1976-ban rendezett műhelyvita, mely során Hanák Péter így fogalmazott: „célszerű visszatérni az óliberalizmus fogalmára: mely az ideológiájában liberális, funkciójában állagmegőrző konzervativizmus megjelölésére szolgálna.” Feltehetően a főszerkesztő javaslata szintén hathatott Szabó álláspontjának módosulására. Lásd: Beszámoló, i. m. 393. o.

¹⁸ Legteljesebb formájában lásd: Szabó Miklós: Nemesi és polgári liberalizmus. In: Filozófia és kultúra. Írások a modern magyar művelődéstörténet köréből. Szerk. Lackó Miklós. Bp. MTA TTI, 2001. 113–164. o.

¹⁹ A könyv száz oldalnyi egyetemes eszmetörténeti bevezető fejezetére terjedelmi okokból nem térünk ki bírálatunkban, e részt ismerteti: Lackó: Veszélyes neokonzervativizmus, i. m. 44–47. o.

²⁰ Lásd: Szabó Miklós: Politikai kultúra Magyarországon, 1896–1986. Bp. Medvetánc könyvek. 1989.

PÁL GÁBOR

Politikai hermeneutika¹

Szabó Márton: A diszkurzív politikatudomány alapjai. Elméletek és elemzések.

Budapest, L'Harmattan, 2003.

Posztmodern Politológiaiák.

„A diszkurzív szemlélet szerint a beszélve cselekvő ember nincs kívül a saját szövegein, beszédeivel együtt egy olyan valóságot alkot, amelyben alany és tárgy, objektív és szubjektív, megnevező és megnevezett összetartoznak. És ez nemcsak a politizáló emberre, hanem a politikát megfigyelő kutatóra vagy elemzőre is vonatkozik.” (8.) Ugyanezen okból kifolyólag, és ezt már aktuális minőségemben, recenzensként teszem hozzá, értelemszerűen a politikatudományi írások ismertetésére és bírálatára vállalkozó személy sem mentesül a pozíciója tisztázásával kapcsolatos, jogos elvárások alól. Éppen ezért szeretném már az elején leszögezni: bár – szándékaim szerint – nem elfogultan, ám érintettként írok. Többszörösen érintettként, hiszen Szabó Márton egykoron, egyetemi éveim során tanárom volt, jelenleg pedig doktoranduszként, a témavezetőm. Fontos, sőt nem túlzás állítani, meghatározó szerepet játszott és játszik ma is tudománysszemléletem, világlátásom, pályaképem formálódásában. Szavait, gondolatait az évek során jórészt olyannyira elsajátítottam, hogy szinte a magaménak érzem őket. Ilyenformán számomra a helyzetből adódó probléma méregfogát nem az „objektivitás” szigorú követelménye és a „szubjektivitás” veszélye jelenti. Ezt a dilemmát ugyanis, mint az a korábban idézett sorokból is kiviláglik, a Szabó Márton által figyelmünkbe ajánlott, és, most már elárulhatom, általam is favorizált diszkurzív szemlélet feloldja, meghaladja. Az intertextualitás jelenségének érzékelésével és elfogadásával egyidejűleg azonban új kihívás